

Az elme trükkjei

Bármilyen szokatlan, de az információs társadalom egyik alapidimenzióját a tér, az idő és a társadalmi együtt képezi. A tér mint társadalmi tér, az idő mint társadalmi idő jelenik meg. Sőt a társadalmi tér virtualizálódása folytán tulajdonképpen jelentőséggel a társadalmi idő bír.

Az embernek nincs külön érzékszerve sem a térre, sem az időre, még a társadalmira sem. Nincs térészlelésünk, időészlelésünk, „társadalmi” észlelésünk, tudományos kifejezéssel: nincs térpercepciónk, időpercepciónk vagy „társadalmi” percepciónk. Ha szabatosan akarjuk kifejezni magunkat, akkor helyesebb például a tér vizuális észleléséről vagy hallási térről beszélni. Csak kényelemből, megszokásból mondhatjuk, hogy a teret vagy az időt észleljük.

Mind a tér, mind az idő, mind a társadalmi az elménk műve, az emberi elme produktuma. Hogy a realitás erejével impregnálódnak (ágyazódnak) életvilágunkba; hogy úgy érezzük, mindhárom valóság: realitás erejével hatnak cselekvéseinkre, döntéseinkre; hogy meghatározzák helyünket a világban, orientálják világlátásunkat, tágítják vagy szűkítik szemléletmódunk horizontját; szabályozzák viszonyulásunkat a valóság objektumaihoz és jelenségeihez; röviden: hogy a tér, az idő és a társadalmi mindennapi életvilágunkban regulatív funkciót tölt be, az annak tulajdonítható, hogy az emberi elme (az ember agytevékenysége) sajátos kooperációt tud kialakítani a természeti és szellemi világgal. Képes koordinálni a különböző síkú jelenségeket és metakommunikációs képességével összhangba tudja hozni a fizikai és szellemi valóságot, s ezáltal megteremti a maga társadalmi életvilágát.

A tér konstrukció

Amit térnek nevezünk, elménk alkotása. Az ember rendező elméje konstruálja a teret, alakítja ki a térfogalmat. A tér alapjában véve konstrukció: az agy koordináló tevékenysége nyomán jelenik meg és tudatosul.

Első megközelítésben a tér (térfogalom) különböző érzékszerveink által felfogott valóságnymatok, valóságjelek mélységbe vagy síkba rendezett együttese. Más szavakkal: környezetünkben található 'tárgyak' egymáshoz és hoz-

zánk való viszonyából áll össze. Még egyértelműbben: a „tárgyak” mint vonatkoztatási pontok elrendez(őd)ése távolság, kiterjedés vagy méret hozzárendelésével (mozgástér, hallótávolság, látótávolság, síkság, világűr stb.). Ebben a rendezett halmazban az ember mindössze egyik (de nem elhanyagolható) vonatkoztatási pont a sok között.

A tér kifejezése: „térvesztés”

A teret mint konstrukciót elsődlegesen vonatkoztatási pontokhoz rendelt távolság rendezett halmazának tekinthetjük. Elménk, agytevékenységünk ezen furcsaságával és következményével rendszerint akkor szembesülünk, amikor meg akarjuk jeleníteni, illetőleg értelmezni akarjuk mint távolságok rendezett halmazát.

A kísérleti pszichológia rámutat arra, hogy mást jelent a tér annak, illetőleg más térfogalommal dolgozik az, aki vakon született vagy halláskárosult – esetleg további fogyatékoságai mutatkoznak meg, amikor térben kell tájékozódni –, mint az, akinek valamennyi érzékszerve (jelenleg 5) és percepciója (jelenleg 10-félét ismer a tudomány) hiánytalanul megvan és hibátlanul működik.

Egy másik érdekesség is megfigyelhető térfogalmunkkal kapcsolatban: ha azt kérdezzük az egyszeri embertől, hogy X település milyen messze van, sajátos mérőszámhoz folyamodik. Mondhatná például, hogy ennyi és ennyi kilométerre. Ehelyett az időt hívja segítségül (különösen, ha nem tudja más mértékegységben kifejezni magát): 'X mintegy félnapi járóföldre vagy kocsival negyedórára van'. Rendszerint akkor figyelhető meg ilyen jellegű átváltás, ha az illető személyesebb formában kívánja kifejezni egy számára semleges mérőszámnál. Az ember a térbeli távolságot idővel fejezi ki, ha a tér mint távolság megtételéhez időre van szüksége és számára információs értékkel inkább az idő bír.

Az említett példa a teret – implicite – két pont (ahol vagyunk és X település) közötti távolságként értelmezi, amelyet „félnap” vagy „negyedóra” alatt tehetünk meg. Ez azt jelenti, hogy a tér – különösen, ha térbeli távolságként értelmezzük – a gyorsaságon, sebességen keresztül is identifikálható. A térbeli távolság sebesség formában történő identifikálásához tipikus példának a fény sebessége hozható fel. A távolság és a sebesség meghatározásához definíciós eszközként maga a tudomány is mind gyakrabban az időt használja: „a fény ennyi és ennyi km-t tesz meg egy másodperc alatt” vagy „a Nap

***Hogy a tér,
az idő és
a társadalmi
mindennapi
életvilágunkban
regulatív funkciót
tölt be, annak
tulajdonítható,
hogy az emberi
elme sajátos
kooperációt tud
kialakítani
a természeti
és szellemi
világgal.***

fénye 8 1/3 perc alatt ér a Földre, a Plutó bolygót pedig 5 óra alatt éri el”.

A sebesség bevonásával újabb dimenziója tárul fel a térnek és térfogalmunknak: mennyi idő alatt tehető meg vagy küzdhető le a tér (esetünkben adott útszakasz). Tehát amikor az ember információt akar kapni a távolságról, pragmatikus szintre emeli a kezdetben egyébként szintaktikai, majd szemantikai tartalommal rendelkező jelzést (észlelést). Ebben az esetben a tér már-már elveszteni látszik távolságban kifejeződő (értelmezhető) jelentőségét. Úgy is mondhatnánk, hogy a tér tulajdonképpeni értelme háttérbe szorul, s helyébe új dimenzió, az idő lép. Nem a térbeli kiterjedésére, nem a térbeli nagyságra, méretre vagy a szoros értelemben vett távolságra helyeződik a hangsúly, hanem arra, ami emberléptékűvé teszi, s ami egyúttal virtualizálja azt: az időre, pontosabban: az időtartamra. (Ettől kezdve információs jelentősége az időtartamnak van.)

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy adott helyzetben és adott körülmények között

- az ember számára a tér időisége dominál
- a térbeli távolság (térbeliség) kifejezésének és/vagy leküzdésének egyik legpraktikusabb eszköze az idő
- adott helyzet információs jelentősége határozza meg, hogy a 'tér' vagy térbeli távolság kifejezésére melyik időformát vagy egyéb mérőeszközt (társadalmi jelképet) választja az ember.

***A jelen a már nem
múlt és még nem
jövő horizontján
helyezkedik el,
a múlt és jövő
közötti különbséget
jeleníti meg.
A jelen nyom
az idő horizontján.
Jelzés, amely
túlmutat a jel
információs
tartalmán.***

Az idő „észlelése”

Napjainkban – az információs és kommunikációs technikák térhódítása nyomán – mind több térbeli esemény vagy jelenség veszíti el 'térjellegét' s fejeződik ki az idő segítségével. Már az előzőekben is számos példát hoztunk fel. További jellegzetességgé említhetünk egy tudományterületet, a földrajzot. A földrajz az utazás felgyorsulása, a távolság időbeli zsugorodása, temporalizálódása következtében veszített jelentőségéből, ma már csak másodlagos helyet foglal el gondolkodásunkban, az oktatásban, más szavakkal: a tudományágak között. Helyette olyan tudományágak, illetőleg szakterületek kerülnek előtérbe, amelyekben az idő kiemelkedő szerepet játszik.

Egy téridő szemléletű világban minden felgyorsul, gyors egymásutánban változik. Ebben a környezetben a távolságok, a sebesség, a gazdasági döntések, a befektetések stb. már nem annyira magára az eseményre, cselekményre vagy a tevékenységre irányítják a figyelmet, hanem annak temporális vonatkozásaira. Az idő, különösen az időtartam és az időbeni egymásutánosság jelentősége megnő: meddig tart az építkezés, mennyi idő alatt térül meg például a befektetés stb.

Hasonló modellértékű változás megy végbe társadalmi téren is. Míg a XIX. században a többgenerációs modell – a várható élettartam rövidebbé miatt – legfeljebb három generációra terjedt ki, addig napjainkra már négy generációra és évtizedekkel is kitolódhat. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az ősök megfogható közelségbe kerülnek, az ősöket elválasztó időbeli távolságok a várható élettartam növekedésével tovább oldódnak. De nemcsak a múlt kerül emberközelbe, hanem a jövő is veszít ismeretlenségéből: perspektivikusságát megélhetjük, mert amit eltervezünk, még életünkben megvalósulhat.

Az életvilág általános temporalizálódásának lehetünk tanúi. A temporalizálódás a jelenre irányul, a jelen pedig a már nem múlt és még nem jövő horizontján helyezkedik el, a múlt és jövő közötti különbséget jeleníti meg. A jelen sem nem lineáris, sem nem ciklikus. A jelen nyom (lenyomat) az idő horizontján. Jelzés, amely túlmutat a jel információs tartalmán. A jelen az információ termelője és hordozója.

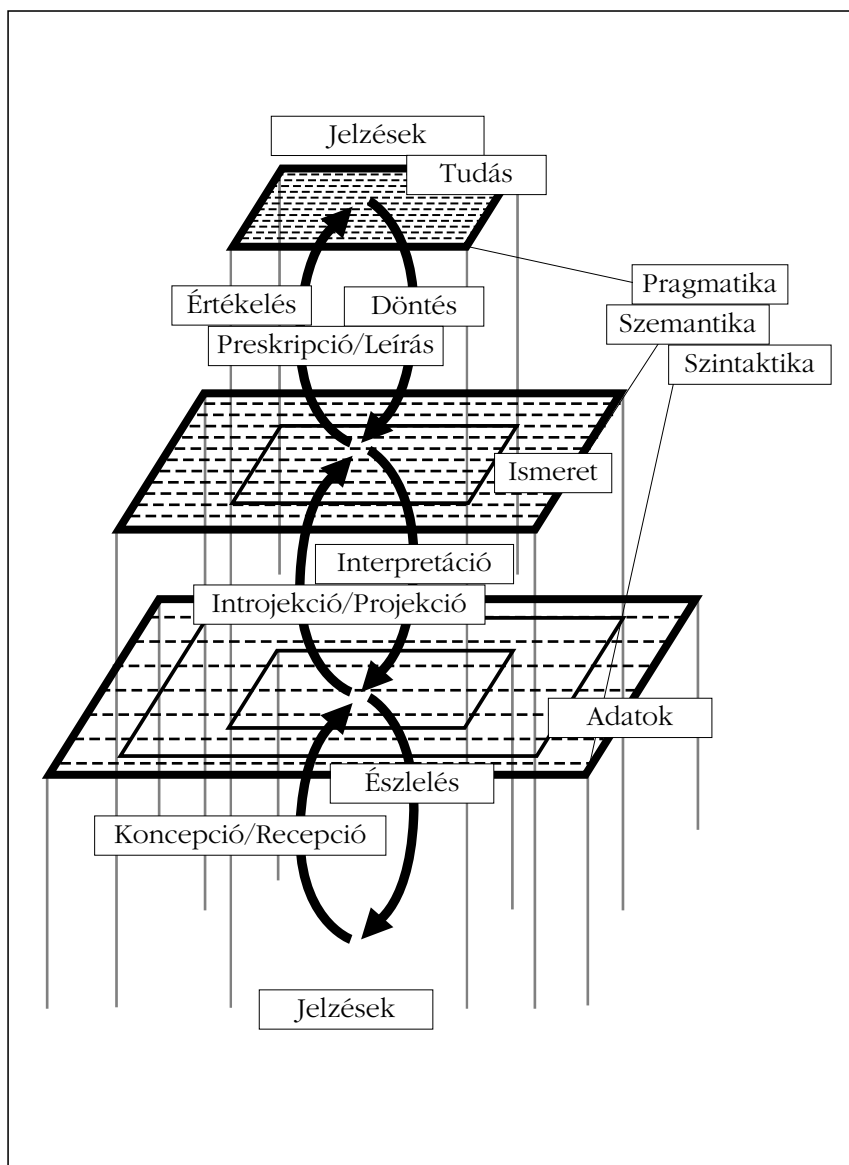
A jelen tulajdonképpeni lenyomata (nyoma) a tartam. A tartam a folytonosság kifejezője. „A tartam az idő kitöltése, vagy más szóval a tartalom megragadása egy bizonyos időn át” (Mészáros András). Egyes módzatai az egyidejűség, az egymásutánosság és a duráció, a tartós-

ság. A tartamok időpályát alkotnak. Az időpálya időállapot (időstátusz), az információs társadalom egyik alkotóeleme.

Az idő információs jelentősége

Az idő – miként az előzőekben láttuk – alkalmas eszköz a térbeliség kifejezésére. Ezen tulajdonságát azért fontos hangsúlyozni, mert (a tanulmány II. részében szó lesz róla) információs társadalmi környezetben a tér virtualizálódik, s az ember elveszíti hagyományos térbeli tájékozódó képességét. A probléma leküzdése érdekében olyan mérőeszközhöz vagy kommunikálható társadalmi jelképhez folyamodik, amely számára információs értékkel bír. Ezt az elégséges követelményt az idő látszik megvalósítani.

1. ábra
Egyéni információ létrehozásának és differenciálódásának folyamatábrája
(vö. Christian Fuchs és Wolfgang Horkirchner)

A tér virtualizálódása következtében az idő alapvető jelentősége megnő, dominánsabbá válik a térenél.

Az idő három síkon jelenik meg az ember életvilágában:

- szintaktikai síkon egy jelzés, amelynek információs jelentősége megegyezik az adattal,
- szemantikai síkon megtartja jelzésértékét, de kiegészül egy jelentéssel, új tudással, új ismeretté alakul, s végül
- pragmatikus síkon a jelzés információs jelentősége tovább bővül: értékelés vagy döntés eredményeként újabb információval gazdagodik az ember.

Ha egyéni információ bővülése szempontjából modellezzük az idő mint jelzés alakulását, akkor „az egyéni információval kapcsolatban elmondható, hogy az első síkon új adatok (=észlelések) a már ismert adatok bázisain a jelzések észlelésével keletkeznek” (Christian Fuchs). A fentiekben említett térbeli távolság nem ismerete és annak megismerése közötti különbség, a régi és új adatok közötti kapcsolat, tehát jel előállítása történik. Ez képezi az egyéni információ konstitúciójának és differenciálódásának szintaktikai aspektusát.

A második síkon a különbség észlelésének az értelmezése megy végbe. Az egyénben új tudás alakul ki: megtudja, hogy fél napi járóföld vagy kocsi négyedóra távolságra van a céltól. Vagyis az új tudás a megismerés (kogníció) tárgyára (objektumára) vonatkozik. Ez a modell szemantikai síkja.

Az egyén a döntéseket a harmadik síkon hozza meg vagy értékeli a hallottakat a már meglevő bölcsessége és tudása alapján. Ekkor szintén új információ keletkezik, s létrejön a kapcsolat a megismerés alanyának cselekvései, döntései és problémái között. Míg az előző két síkon csak jel-jel-objektum reláció valósult meg, addig a harmadik síkon ez a reláció kiegészül a szubjektummal, aki a modell pragmatikus aspektusát prezentálja.

Pragmatikus szinten az idő az ember azon képességén alapul, hogy elméje képes olyan jelenségvilágot létrehozni, amely kiterjeszti az ember mozgásterét.

Az emberi elme ilyen képességei és tulajdonságai messzemenő következményeket vonnak maguk után és kreatívan járulhatnak az információs társadalom kiépítéséhez.

Balogh Gábor